

ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано передумови виникнення екології як самостійної науки та особливості взаємовпливу людини і природи у різні періоди розвитку суспільства. Виокремлено провідні тенденції розвитку суспільної та наукової думки щодо взаємозв'язків та впливів природи і людини. На цій основі виділено низку рівнів розвитку цих стосунків, обґрунтовано їх зміст.

Погіршення екологічного стану планети (забруднення повітря, річок, великих територій різноманітними відходами), виникнення екологічної кризи, загострення конфліктів у відносинах між людиною і природою та усвідомлення неможливості вирішення екологічних проблем тільки технічним шляхом, зумовило необхідність перегляду взаємостосунків людини і природи у різні періоди розвитку людської цивілізації.

Проблеми взаємостосунків людини і природи завжди привертали увагу дослідників. Не є виключенням і сучасні вчені. Так, філософські проблеми природознавства досліджували сучасні українські філософи В. Гушков, П. Дишлявий, О. Кедровський, А. Маркевич, І. Підоплічий, К. Ситник, Р. Чаговець та багато інших [1: 114]. Соціально-філософський аналіз проблем взаємин людини із навколишнім середовищем здійснено такими авторами, як Г. Бачинський, Б. Бессонов, А. Єрмоленко, М. Кисельов, В. Лозовий та ін. Питання відносин людини і природи займають значне місце у роботах вітчизняних педагогів О. Вишневського, І. Зверева, В. Крисаченко, Н. Пустовіт, І. Суравегіної, М. Самойленко та ін.

Метою статті є вивчення питання необхідності екологічно вихованої молоді, зумовленої загостренням протиріч між людиною і природою.

Передісторія становлення екології як науки починається з праць натурфілософів Стародавнього Китаю, Єгипту, Індії, Риму та Греції. Перші спроби узагальнення відомостей про спосіб життя, залежність від зовнішніх умов, особливості розподілу рослинних і тваринних організмів зустрічаються вже у працях Геракліта, Гіппократа, Аристотеля, Теофраста Ерезинського, Плінія Старшого та ін. Так, у трактаті Гіппократа "Про повітря, воду і мистецтво" (біля 390 р. до н.е.) [2: 36] містяться відомості про вплив навколишнього середовища на здоров'я людини. У праці "Про виникнення тварин" (біля 340 р. до н.е.) [2: 36] Аристотель описав більше 500 видів відомих йому тварин і охарактеризував їх поведінку (міграції й зимові сплячки риб, перельоти птахів, паразитизм зозулі, способи самозахисту у каракатиці та ін.). Учень Аристотеля Теофраст Ерезинський дослідив різноманітність рослин залежно від зовнішніх умов. Цікавим є повідомлення Плінія Молодшого про вплив горіха волоського на рослини, які ростуть під його гілками [3: 39].

Великі географічні відкриття в епоху Відродження стали поштовхом для появи нових наукових спостережень та досліджень А. Цезальпіна, С. Крашеннікова, П. Паласа, Ж. Ламарка, К. Рульє, Н. Северцова, якими зроблено спроби систематизації рослин і тварин, опису біологічних періодів в житті живих організмів, перші еволюційні теорії [4: 3-11]. Екологічні спостереження містяться й у роботах К. Ліннея та багатьох інших вчених. Значний внесок у вивчення природних явищ зроблено французьким дослідником Юстасом Лібіхом, який займався вивченням впливу зовнішніх чинників на рослини [5: 13].

Одним з піонерів екології був Ч. Дарвін. Його роботи "Подорож натураліста навколо світу на кораблі "Бігль", "Походження видів", "Про земляні черв'яки" відіграли вирішальний вплив на формування екології як самостійної науки [6: 20].

Вперше термін "екологія" було вжито у 1866 році німецьким біологом Ернстом Геккелем, який у своїх працях "Всезагальна морфологія організмів" (1866 р.) і "Природна історія світосприйняття" (1868 р.) спробував дати визначення сутності даної науки [7: 79].

Змістом екології XIX століття було вивчення способу життя тварин і рослин, а також їх адаптації до кліматичних умов: температури, світлового режиму, вологості.

Під екологією він розумів "пізнання економіки природи, одночасне дослідження взаємовідносин усього живого з органічними й неорганічними компонентами середовища, включаючи обов'язково неантагоністичні й антагоністичні взаємовідносини тварин та рослин, що контактують один з одним" [8: 64; 9: 5].

Як самостійна наука екологія сформувалася приблизно до 1900 року, однак лише в останні десятиріччя XX століття набула особливого значення і визнання [10: 9-10].

У дослівному перекладі (oikos – з грецької "дім") екологія – це наука про "дім", тобто про природу, що оточує нас. Вона вивчає умови існування живих організмів, їхній взаємозв'язок та взаємодію з довкіллям [11: 7].

Під впливом науково-технічного прогресу і змін потреб людини розуміння поняття "екологія" змінювалося. Наприкінці XX ст. екологія трансформувалася і стала наукою про структуру та функції природи в цілому, наукою, що вивчає місце людини та взаємозв'язки всього живого на планеті між собою та довкіллям [10: 7].

Для останніх десятиліть XX століття найбільш характерним є визначення екології, наведене в повному словнику Уебстера, а саме: "... сукупність чи структура зв'язків між організмами і їх середовищем" [11: 9-10].

Сутність поняття "екологія" можна розглядати на різних рівнях методології науки, зокрема виділяють філософський, загальнонауковий та конкретно науковий рівні методології [12: 30-31; 13: 20].

З філософського погляду певну цінність мають ідеї філософів стародавнього Сходу (Єгипет, Індія, Китай) про єдність та вічність світу, які в подальшому набули розвитку у роботах філософів стародавньої Греції

(Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена та ін.) [14: 10-11]. Природа є філософською категорією, яка виступає об'єктивною формою людського буття й мислення, характеризується реальністю світу [15: 375].

На думку Геракліта Ефеського у Всесвіті все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, усе минуше і одноразове. З цього приводу він говорив: "усе тече, усе змінюється" і "неможливо двічі ввійти в одну й ту саму річку" [14: 13].

У різні періоди розвитку суспільства уявлення про взаємозв'язки людини і природи були різними. Так, у релігійних книгах християн написано, що Бог створив людину за своєю подобою і надав їй панівного положення над всіма його творіннями. Земля є божа, а людина – божий наступник, тому всі речі на Землі повинні слугувати тим, хто трудиться на славу богу [16: 88].

В античній філософії, природу вбачали носієм основного закону, а життя у злагоді з природою і її законами як запоруку благополуччя. Грецький філософ Платон вважав, що природа керується Богом, і люди отримують від неї всі блага. Цей період Платон назвав "золотим віком". Поступове втручання людини в цей процес стало причиною екологічних катастроф.

Філософ Уільям Окко зазначав, що для досягнення загального блага, антична людина у своїй діяльності повинна була керуватися законами природи [17: 60].

Французький мислитель Жан Мальє у своєму "Заповіті" [7: 28] розглядав суспільство та природу як єдину систему. Природа виступає як зразок, абсолютно досконале, мірило мудрості, як щось більш високе і тому людині потрібно навчатися у природи, підкоритися їй. Вона сприймається як царство, де панують розумні закони і немає примхи і свавілля, що часто є у взаємовідносинах між людьми. Д. Дідро стверджував, що в цьому світі все підлягає законам природи [18: 530-532].

Природа побудована так, що кожна система намагається берегти свою стабільність шляхом еволюції складових. У книзі П. Гольбаха "Система природи", що вийшла у 1770 р. розкривається суть взаємозв'язків людини і природи. З даного погляду людина, з одного боку, є витвором природи, вона існує в природі, підкорюється її законам і не може звільнитися від неї, з іншого – є носієм моральних цінностей. Отже, щоб досягти щастя людина має повернутися до природи, якої вона зреклася через своє невігластво. П. Гольбах закликав дивитися на природу, "як на величезну майстерню, де є все, що потрібно, аби діяти і виробляти видимі нами речі" [17: 88; 19]. Дану позицію підтримував І. Кант [7: 28].

Учені-філософи епохи Відродження сприймали людину як витвір Бога і наділяли її "правом" на втручання в природу і внесення в неї змін. Видатний мислитель цієї епохи Пікко делла Міранделла вважав, що людина сама вирішує свою долю, визначає своє місце у світі і тому є хазяїном природи [17: 63].

Даної позиції дотримувалися Г. Галілей, Д. Дідро, Я. Коменський, Н. Кузанський, Леонардо да Вінчі.

Зважаючи на релігійну освіту та переконання про божественне походження людини Я. Коменський великого значення надав "принципу природовідповідності", суть якого полягає в тому, що природа розвивається за певними законами, а людина є її частиною і у своєму розвитку підпорядковується законам природи [20: 52]. Я.А. Коменський стверджував, що світ пізнаваний: "Початок пізнань завжди впливає з відчуттів, адже немає нічого в умі, чого раніше не було б у відчуттях" [21: 159]. На його думку, людина є вищою і складнішою істотою, вінцем творіння, носієм духу, їй властива потенційна здібність до пізнання навколишнього середовища, що призводить до перетворення і зміни природи.

З позиції Леонардо да Вінчі людина і природа складають одне ціле, проте людина є дійовим началом, що і спричиняє боротьбу між ними. У зв'язку з цим у людини формуються риси воїна, який у природі вбачає свого супротивника [5: 11].

З появою великого машинного виробництва змінилися уявлення про характер взаємодії суспільства і природи, людина сприймає себе не лише як частину космосу, а усвідомлює себе господарем природи [22: 81; 23: 210].

Видатні філософи Ф. Бекон, Р. Декарт відстоювали позицію всемогутності людського розуму, як основного інструменту підкорення природи. На думку Ф. Бекона, метою нашого суспільства є пізнання причин і прихованих сил усіх речей і розширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим [19]. Також, він неодноразово підкреслював, що ми не можемо керувати природою, її треба перемагати лише на основі пізнання її законів [7: 27].

З погляду Д. Дідро, природа є об'єктом пізнання людини, вона подібна книзі, в якій одну за одною прочитують все нові і нові сторінки, але ніхто не розраховує перегорнути останню сторінку [17: 86]. Німецький поет, мислитель І.В. Гете розглядав природу як об'єкт людської діяльності, джерело отримання більших прибутків [22: 81].

Цю позицію яскраво визначив Фіхте: "Я хочу бути володарем природи, а вона повинна служити мені. Я хочу мати на неї вплив, відповідний моїй силі, вона ж не повинна мати на мене впливу ... я повинен бути незалежним від природи і взагалі від будь-якого закону, який не я сам собі поставив" [19]. Згідно поглядів Ф. Ніцше, суть людини полягає у нестримній "волі до влади", що виражається у перемозі над природою будь-якою ціною.

Російські філософи М. Бердяєв, В. Соловйов, Н. Федоров убачали призначення людини в пізнанні й вільному перетворенні, вдосконаленні світу з метою наближення його до ідеалу і забезпечення людства у майбутньому [22: 261-263].

Однак, саме російські філософи одні з перших почали розглядати людину як частину Природи і тому вважали, що природу і людину не можна протиставляти одна одній, а також кожна людина повинна відчувати відповідальність за власні дії в природі [24: 4].

Ідеї підкорення природи інтересам людини знайшли своє відображення у шкільних програмах загальноосвітніх шкіл, навчально-методичній літературі щодо організації і проведення екскурсій, постановці дослідів у природі та куточках живої природи. У них пропагувалися ідеї боротьби із силами природи, використання її багатств як "невичерпної комори". На думку І. Зверева ці ідеї формували у школярів прагматичне ставлення до природи та сприяли вихованню покоління підкорювачів, завойовників природи [25: 40].

Водночас існує й інший напрям філософської думки, який розглядає людину і природу як єдине ціле.

Ідеї єдності світу, гармонізації відносин природи і людини, поваги до природних цінностей притаманні східній філософії (вчення буддизму, індуїзму, ісламу). Людина не протиставляється іншим живим істотам, а розглядається як одна із складових природи [26: 30]. Відповідно, від поведінки людини залежить порядок у Космосі, вона може користуватися природними ресурсами для свого блага, але не зловживати цим [27: 6].

На думку Аристотеля, людина, як і тварина, постійно пристосовується до навколишнього середовища, тому закони природи не можна ігнорувати [5: 10].

У свій час ще перші утопісти-соціалісти, зокрема Т. Кампанелла, Ш. Монтеск'є, Т. Мор, Р. Оуен, М. Фур'є проголошували шлях пошуку суспільної і природної гармонії. Так, Т. Мор обґрунтував необхідність нової організації праці, де добродієність полягає в "житті згідно з природою" [3: 474]. Шарль Луї де Монтеск'є підкреслював, що людина є частиною природи і підкорюється її законам, тому досягнення гідного, щасливого життя суспільства залежить від пізнання природи та ефективної просвітницької діяльності людини [17: 78-79].

Б. Спіноза стверджував, що "людина, доки вона залишається частиною природи, має дотримуватися її законів ... Поки вона так чинить, вона щаслива" [19].

Ці погляди підтримував французький просвітник Жан-Жак Руссо. Він вважав, що первісна людина жила в гармонії з природою, яка давала їй все необхідне для існування. Гаслом Ж.-Ж. Руссо було "Назад до природи!", яке передбачало повернення до життя на лоні природи, як запоруку єдиного способу запобігання руйнівній діяльності людини [5: 12].

Гармонія взаємин природи і людини досягається, коли людина наслідує закони природи і не порушує їх. З цієї позиції людина живе природою і залишається з нею у процесі постійного спілкування.

Не менше уваги питанню взаємодії людини і природи приділяли українські філософи.

Так, український філософ Стефан Калиновський відзначав, що благополуччя людини досягається шляхом поваги до оточуючого світу, як єдиного і неповторного [26: 32]. На думку філософів Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та ін., природа не народжується і не зникає, а існує незалежно від людського розуму, не є його витвором [28: 44], а людина є частиною природи і підпорядкована законам природи, також в результаті своєї досконалості вона рівна цілій природі [26: 37; 22: 91].

У найширшому розумінні ідеї єдності взаємозв'язку людини і природи отримали свій розвиток в учінні про ноосферу В. Вернадського. Він уважав, що вплив людини на навколишнє природне середовище збільшується швидкими темпами, що приведе до панування людського розуму і перетворення біосфери Землі. Розвиток навколишнього середовища і людства буде відбуватися нерозривно і панування інтересів однієї із сторін неможливе.

Враховуючи тенденції розвитку філософської думки мислителів про взаємозв'язки та впливи природи і людини ми можемо виділити кілька рівнів розвитку цих стосунків.

На початковому етапі розвитку людства природа сприймалася як божественне створіння, абсолютно досконале. Відсутність у людини достатньої кількості знань про закони природи змусило її підкоритися, щоб вижити. У результаті розвитку науково-технічного прогресу та накопичення знань про будову природи, людина почала усвідомлювати себе господарем природи, а її розглядати лише як джерело отримання прибутків. У людській свідомості укорінюється ідея підкорення природи власним потребам. Такі уявлення людини призвели до виникнення катастрофічного дисбалансу в природі та порушення екологічної ситуації на планеті, що в подальшому загрожує поступовим знищенням людської цивілізації.

Суспільство все частіше починає усвідомлювати негативний вплив власної діяльності, тому інтенсивно здійснює пошуки різних шляхів виходу з екологічної кризи. Проводяться масові природоохоронні заходи, конференції, симпозіуми, створюються організації на захист довкілля. Людство все більше розуміє, що вихід з цієї ситуації полягає в гармонізації взаємозв'язків природи і людини, коли людина почне жити за законами природи і не буде їх порушувати. Тому, щоб запобігти подальшому руйнуванню навколишнього середовища, допомогти природі поновити свої життєтворчі сили, стосунки з природою мають бути поважними, гуманними, обачливими, відповідальними.

Не зважаючи на швидкі темпи економічного і соціального розвитку суспільства кожна людина повинна керуватися християнськими принципами. Узагальнюючи сказане вище можна процитувати слова наведені в книзі пророка Ієремії: "Я ввів Вас у землю плідотворну, щоб ви користувались плодами її й добром її, а Ви увійшли і занесли землю Мою, і добро Моє піддали запустінню". Ці слова мають слугувати пересторогою для людства [29: 3].

Отже, рівень екологічної кризи на планеті досяг такого критичного рівня, що для виходу з цього становища 7 червня 2007 року у Брюсселі було проведено саміт "великої вісімки" під час засідань якого лідери європейських держав ухвалили угоду, яка передбачає істотне скорочення викидів парникових газів в атмосферу, мінімізацію негативного впливу людства, пошуки нових безвідходних технологій у всіх галузях виробництва і відмови від екологічно небезпечних виробництв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Філософія: Навчальний посібник (За редакцією П.С.Щерба). – Житомир: Редакційно-видавниче державне підприємство "Льонок", 2000. – 416 с.
2. Єфименко Н.П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.0. – Харків, 2000. – 137 с.
3. Кучерявий В.П. Екологія – Львів: Світ, 2001. – 500 с.
4. Чернова Н.М., Былова А.М. Экология: Учеб. пособие для студентов биол. спец. пед. ин-тов. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 272 с.
5. Сухарев С. М., Чундак С. Ю., Сухарева О. Ю. Основы экологии та охорони довкілля. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 394 с.
6. Загальна екологія. Навчальний посібник "Загальна екологія" Долгілевич М.Й., Вінничук М.М. Житомирський інженерно-технологічний інститут, 2000. – 158 с.
7. Основы социоекологии: Навч. посібник / Г.О. Бачинський, Н.В. Беренда, В.Д. Бондаренко та ін.; За ред. Г.О. Бачинського. – К.: Вища шк. 1995. – 238 с.
8. Дуднікова І.І. Екологія і безпека життєдіяльності: Термінологічний словник-довідник. – К.: Вища шк., 2005. – 247 с.
9. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основы экологии: Навч. посібник. – 2-ге вид., Стереотип. – К.: МАУП, 2000. – 240 с.
10. Злобін Ю.А. Основы экологии. К.: Видавництво "Лібра", ТОВ, 1998, – 248 с.
11. Одум Ю. Основы экологии. Перевод с 3-го английского издания. М.: Из-во "Мир", 1975. – 740 с.
12. Фіцула М.М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 542 с.
13. Практикум з педагогіки: Навчальний посібник: Видання 3-тє перероблене і доповнене / За заг.ред. О.А. Дубасенюк. – К.: "Центр навчальної літератури", 2004. – 464 с.
14. Дарвінізм. Парамонов А.А. – Киев: Вища школа. Головне вид-во, 1982. – 272 с.
15. Філософія. Підручник / За загальною редакцією Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.К. – Харків: Консум, 2000. – 672 с.
16. Маркович Д.Ж. Социальная экология: Кн. для учителя – М.: Просвещение, 1991. – 176 с.
17. Філософія: Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.
18. Філософія: Підручник для вищої школи. – Харків: Прапор, 2004. – 736 с.
19. Хилько В.Г. Екологічна культура – новий архетип сприйняття людиною природного середовища // http://www.filosof.com.ua/Je/neI/M_58/Hylko.htm.
20. Історія педагогіки / За ред. проф. В.М. Левківського, док. пед. наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с.
21. Коменський Я.А. Избранные педагогические сочинения. Т. 1. – М.: 1982. – 215 с.
22. Філософія: Підручник / Г.А. Заїченко, В.М. Сагатовський, І.І. Кальний та ін.; За ред. Г.А. Заїченка та ін. – К.: Вища шк., 1995. – 455 с.
23. Саух П.Ю. Філософія: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
24. Варго А.Н. Экологическое сознание как условие становления экологического общества: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Харьковский национальный автомобильно-дорожный ун-т. – Х., 2006. – 195 с.
25. Зверев И.Д. Охрана природы и образование // Образование в современном мире. – М., 1986. – С. 25-46.
26. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.–Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
27. Варго О.М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: Автореф. дис. ... канд. філос. наук.: 09.00.03 – Харків, 2006. – 21 с.
28. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій – Тернопіль, 1994. – 359 с.
29. Червонецький В.В. Екологічна освіта: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 312 с.

Матеріал надійшов до редакції 12.12. 2007 р.

Сорочинская О.А. Передовые тенденции в процессе взаимодействия человека и природы (исторический аспект).

В статье проанализированы предпосылки возникновения экологии как самостоятельной науки и особенности взаимовлияния человека и природы в разные периоды развития общества. Выделены передовые тенденции развития общественной и научной мысли касательно взаимосвязи и влияния природы и человека. На этой основе выделены ряд уровней развития этих связей, обосновано их содержание.

Sorochynska O.A. Basic Tendencies in the Process of Man and Nature Interaction (Historical Aspect).

The preconditions of ecology as independent science appearing and peculiarities of man and nature interaction in the different periods of the society development are analysed in the article. Leading tendencies of social and scientific conception about interaction and influence of man and nature development are distinguished. A number of development levels of this relationship are singled out and it's matter is grounded on this basis.